

Rękopiśmienne zbiory materiałów życia publicznego XVII-XVIII w. w bibliotekach i archiwach wileńskich

Przyjęcie w drugiej połowie XVI w. przez Wielkie Księstwo Litewskie modelu ustrojowego Królestwa Polskiego, cechującego się aktywnym udziałem społeczeństwa szlacheckiego w życiu publicznym, w decydującej mierze przyczyniło się do powstawania i gromadzenia przez tamtejszą szlachtę rękopiśmiennych materiałów dotyczących tej tematyki. Kolekcjonowano zarówno dokumenty wytworzone przez instytucje i osoby pełniące funkcje urzędowe (np. uniwersały i zarządzenia królewskie, konstytucje sejmowe, mowy sejmowe senatorów i posłów ziemskich, lauda i instrukcje sejmikowe, traktaty międzynarodowe, korespondencję urzędową itp.), jak i teksty stanowiące efekt działalności osób prywatnych, ale napisane z myślą o publicznym rozpowszechnianiu i spraw publicznych bezpośrednio dotyczące (np. manifesty, publicystykę polityczną, satyry, paszkwile, diariusze obrad sejmowych i sejmikowych). Materiały te z reguły przybierały formę książek rękopiśmiennych znanych potocznie pod nazwą *silva rerum* i *miscellanea*¹. Tego rodzaju woluminy nie były oczywiście specyfiką polską – tworzone je bowiem na dużą skalę w całej Europie – ale w Wielkim Księstwie Litewskim przyjęły charakter polski, co wynikało z polonizacji tamtejszej szlachty. W odróżnieniu od ksiąg urzędowych, sporządzanych według określonych zasad i mających określoną zawartość treściową (dokumentacja aktowa o charakterze oficjalnym), sylwy i *miscellanea* charakteryzowały się swobodną kompozycją, zależną od indywidualnych upodobań osób je prowadzących, ich potrzeb i możliwości w tym zakresie. Dlatego też bogactwo zawartych w nich materiałów szło w parze z ich różnorodnością. Niekiedy przybierały one nawet charakter swego rodzaju rękopiśmiennych „wydawnictw” o przemyślanej i uporządkowanej strukturze i kompozycji, dokumentujących określone sfery czy okresy życia publicznego. Stawały się więc w niektórych przypadkach namiastką nieobecnych w ówczesnym repertuarze wydawniczym drukowanych publikacji tego typu², a czasem były zlepkiem okazjonalnie zebranych materiałów³. Mimo tych różnic, wszystkie te rękopisy stanowią ważne świadectwo kultury piśmienniczej ówczesnego społeczeństwa.

¹ Dokładne przedstawienie typologii tego rodzaju książek rękopiśmiennych wykracza poza tematykę niniejszego artykułu. Szczegółowo zagadnienie to z księgoznawczego punktu widzenia omówiłem w artykule: *Z problematyki staropolskiej książki rękopiśmiennej: kopiarusze i zbiory materiałów życia publicznego XVII-XVIII w.*, „Roczniki Biblioteczne” 2011, R. 55, s. 29-68 i tam też znajdują się odniesienia do dotychczasowej literatury przedmiotu. Zob. też hasła *Miscellanea* i *Silva rerum* w: *Encyklopedia książki*, pod. red. A. Zbikowskiej-Migoń i M. Skalskiej-Zlat. T. 2, Wrocław 2017, s. 267-268 i 534-535.

² Jednym z przykładów licznych tego rodzaju „wydawnictw” są np. akta bezkrólewski z lat 1696-1697 i 1733, które omówiłem w artykule *Acta interregnum – rękopiśmienne zbiory materiałów dokumentujących dzieje bezkrólewski w Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Biblioteczne” 2016, R. 60, s. 187-207.

³ Problematyka książki rękopiśmiennej XVI-XVIII w. na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego została w zasadzie całkowicie pominięta w opracowaniu M.B. Topolskiej, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984.

Występowanie i stan liczbowy tego rodzaju ksiązek rękopiśmiennych w wileńskich zbiorach bibliotecznych i archiwalnych jest wynikiem zarówno kulturotwórczych i politycznych procesów zachodzących na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w ciągu wieków, jak i rangi Wilna jako przez wiele stuleci największego ośrodka administracyjnego i kulturalnego ziem litewsko-białoruskich, a następnie stolicy Republiki Litewskiej.

Nie wchodząc głębiej w zagadnienie powstawania tego rodzaju ksiązek rękopiśmiennych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, ciągle słabo zbadane m.in. ze względu na nieprzekraczalne nieraz trudności w zakresie ustalenia autorstwa i kręgów ich powstania⁴, należy stwierdzić, że ich obecność na tym obszarze stanowi efekt lokalnej produkcji, której podejmowała się głównie magnateria, sprawująca w XVI-XVIII w. najważniejsze urzędy państwowe (za przykład tego zjawiska mogą służyć dwory Radziwiłłów w Nieświeżu i Białej Radziwiłłowskiej oraz Sapiehów w Różanie i Kodniu), jak i średnia szlachta, zamieszkująca rozległe obszary Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pewne znaczenie miał tu także przepływ wymienionych rękopisów do i z Korony Polskiej, z którą Wielkie Księstwo Litewskie tworzyło od 1569 r. jeden organizm państwowy. Wytwarzaniu tego typu ksiąg służyły ponadto intensywne kontakty polityczne i kulturalne między obu tymi częściami Rzeczypospolitej, a także rozliczne interesy majątkowe i związki rodzinne magnaterii litewskiej i polskiej. Zjawisko napływu zbiorów materiałów życia publicznego z Polski na Litwę jest poświadczane już dla lat 60. XVI w., kiedy Stanisław Górski przekazał senatowi litewskiemu jedną z redakcji swoich *Acta Tomiciana*⁵. Jednocześnie odbywał się proces odwrotny – kolekcje materiałów życia publicznego tworzone na Litwie docierały do bibliotek w Polsce. Wiadomo choćby, że w połowie XVIII w. z darów Michała Kazimierza Radziwiłła, hetmana wielkiego litewskiego, trafiły z biblioteki nieświeskiej do Biblioteki Załuskich w Warszawie oprócz innych rękopisów także *miscellanea* historyczne z XVI i XVII w. pt. *Acta publica [...] do Rzeczypospolitej polskiej regulujące się, Epistolae et alia scripta ad Domum ducalem Radivilianam spectantia* oraz zbiory historyczno-literackie z XVIII w.⁶

Powyższe czynniki wpłynęły na stan zbiorów materiałów życia publicznego w ostatnich dekadach XVIII w. Największy i najcenniejszy zespół tego rodzaju rękopisów należał do Radziwiłłów w Nieświeżu – można szacować go na około 80-100 egzemplarzy. Ewakuowany w 1769 r. przez Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” poza granice Rzeczypospolitej wraz z archiwum nieświeskim, uniknął losu księgozbioru zrabowanego w 1772 r. przez Rosjan i ok. 1778 r. powrócił na swoje dawne miejsce. Zdecydowanie przewyższał on podobne kolekcje należące do Sapiehów w Różanie i Kodniu. Te pierwsze według pochodzącego z 1832 r. wykazu – najprawdopodobniej jednak niepełnego, gdyż pod koniec XVIII w. zbiory biblioteczne, w tym zapewne i część rękopisów, zostały w większości przeniesione do Dereczyna⁷

⁴ Wynika to m.in. z często występujących braków oznaczeń własnościowych na rękopisach, a także ogólnikowości zapisów w ówczesnych inwentarzach bibliotecznych i archiwalnych, niepozwalającej na bibliograficzną identyfikację poszczególnych rękopisów.

⁵ Liczący 17 tomów zbiór znalazł się najpierw w posiadaniu Sapiehów (w Różanej i Kodniu), a w 1751 r. trafił do archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu (wówczas dołączono do kolekcji jeszcze jeden dodatkowy tom). Zob. R. Marciniak, *«Acta Tomicianana» w kulturze politycznej Polski okresu odrodzenia*, Poznań 1983, s. 190-193.

⁶ Zob. J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1891-1892 i w 1907 r.*, Kraków 1910 s. 216-217, 280-282, 284.

⁷ Zob. F. Radziszewski, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych [...]*, Kraków 1875, s. 10, 72; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. [Cz. 1: *Wielkie Księstwo Litewskie, Inflanty, Kurlandia*]. T. 2: *Województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie*, wyd. 2 przejrz. i uzupeł., Wrocław 1993, s. 199-200, 339-340.

– mogły wówczas zawierać kilkanaście interesujących nas tomów. Większe kolekcje tego rodzaju rękopisów znajdowały się w posiadaniu innych rodzin magnackich, jak choćby Ogińskich w Słonimiu. Pojedyncze, ale łącznie bardzo liczne rękopisy pozostawały w rękach szlachty i rozsiane były po wiejskich dworach.

Upadek państwowości polsko-litewskiej pod koniec XVIII w. przyspieszył proces przemieszczeń, który przyjął przeważnie charakter odśrodkowy, i to zarówno w kierunku zachodnim, jak i wschodnim. Skala zjawiska w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego była bardzo duża. Terytorium to stało się bogatym źródłem powiększania kolekcji bibliotecznych polskich i rosyjskich. Przyczyniał się do tego niedostatek przez długi czas instytucji państwowych czy społecznych na Litwie i Białorusi zajmujących się zbiorami bibliotecznymi (decydujące znaczenie miała tutaj likwidacja Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego po powstaniu listopadowym), oraz zawirowania w stanie prawno-majątkowym wielu dóbr ziemiańskich i arystokratycznych, zwłaszcza Radziwiłłów nieświeskich (w latach 1813-1838) i Sapiehów linii różańskiej (po 1831 r.). Tylko przez dziesięć lat (1855-1865) działało założone z inicjatywy społecznej Muzeum Starożytności w Wilnie, które położyło duże zasługi na polu gromadzenia prywatnych księgozbiorów, w tym kolekcji rękopiśmiennych. Następna tego rodzaju placówka Wileńska Biblioteka Publiczna, była instytucją rosyjską i z tego względu nie cieszyła się zaufaniem społecznym, co zadecydowało, że nie odegrała w tym zakresie roli równie ważnej jak Muzeum Starożytności⁸. Niemniej pozwoliło to w drugiej połowie XIX w. zgromadzić w Wilnie część prywatnych zbiorów bibliotecznych z obszaru guberni litewsko-białoruskich, zarówno ofiarowywanych w darze, jak i skonfiskowanych arystokracji i szlachcie przez władze rosyjskie po upadku powstań listopadowego i styczniowego. Z czasem niemałymi osiągnięciami na tej niwie mogło się poszczycić powstałe w 1907 r. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, które dzięki ofiarności społecznej zebrało w swoim archiwum bogate rękopiśmienne materiały historyczne⁹.

Przeważnie jednak materiały życia publicznego opuszczały ziemie litewsko-białoruskie. Przede wszystkim należy przywołać wywożenie rękopiśmiennych ksiąg z biblioteki i archiwum Radziwiłłów, które w różnych, nie zawsze zgodnych z prawem okolicznościach, trafiały w ręce osób prywatnych i były następnie sprzedawane do dużych kolekcji bibliotecznych. Tak więc za sprawą Kajetana Kwiatkowskiego, bibliotekarza zbiorów Radziwiłłów w Nieświeżu, trafiło do Biblioteki Kórnickiej Działyńskich co najmniej 20 tego rodzaju rękopisów pochodzących z bibliotek w Białej i Nieświeżu, w tym 18 tomów *Acta Tomiciana* z XVI w.¹⁰. Podobnie niektóre rękopisy ze zbiorów Radziwiłłów znalazły się w posiadaniu Juliana Ursyna Niemcewicza, od którego materiały te odkupiła i przekazała

⁸ Zob. S. Lisowski, *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna za czasów rosyjskich*, [w:] *Biblioteki wileńskie. Praca zbiorowa*, pod red. A. Łysakowskiego, Wilno 1932, s. 11 i następne; H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005, s. 109 i następne.

⁹ Stan zbiorów rękopiśmiennych Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie przed wybuchem II wojny światowej znamy jedynie na podstawie niekompletnego i ogólnikowego katalogu z ok. 1936 r., znajdującego się w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Warszawie, nr 7680. Zob. też artykuł Henryki Ilgiewicz *Biblioteki polskich towarzystw naukowych w Wilnie w pierwszej połowie XX wieku* opublikowany w niniejszym tomie.

¹⁰ Zob. R. Marciniak, «*Acta Tomiciana*» w kulturze..., s. 196-197; tenże, *Ze studiów nad zbiorem «Acta Tomiciana». Dzieje zwołu Sapieżyńskiego-Radziwiłłowskiego w okresie oświecenia*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1980, z. 16, s. 6-8. Spośród rękopisów z XVII i XVIII w. były to: kopiarzusz materiałów dotyczących rokосу Zebrzydowskiego z lat 1606-1608 (Biblioteka Kórnicka, dalej: BK, nr 315) i kopiarzusz akt publicznych z lat 1688-1693 (tamże, nr 390).

do Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu Konstancja Raczyńska¹¹. Z kolei Biblioteka Ordynacji Krasieńskich w nieznanych okolicznościach i czasie wzbogaciła się o *miscellanea* z lat 1695-1700, zebrane przypuszczalnie przez Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, marszałka koronnego, a przechowywane wcześniej w bibliotece nieświeskiej¹².

Cios zadany archiwum i bibliotece Sapiehów w Dereczynie i Różanie na skutek konfiskaty majątków ich właściciela, Eustachego Kajetana Sapiehy, za udział w powstaniu listopadowym był drugim czynnikiem odpływu tego rodzaju materiałów z terenu dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jedyne część sapieżyńskich rękopisów przekazano w 1858 r. Wileńskiej Komisji Archeologicznej, skąd trafiły do Muzeum Starożytności, a następnie – do Wileńskiej Biblioteki Publicznej¹³. Pozostały fragment kolekcji, głównie korespondencja Sapiehów, wywieziono do Petersburga¹⁴, a część w różnym czasie w nieznanach bliżej okolicznościach, także drogą licytacji, dostała się w ręce prywatnych kolekcjonerów (m.in. Ksawerego Franciszka i Wandalina Pusłowskich, Aleksandra Czołowskiego) i za ich pośrednictwem ostatecznie zasilila zbiory Biblioteki Akademii Umiejętności w Krakowie¹⁵ i Lwowskiej Biblioteki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy¹⁶. Aby dopełnić obrazu rozproszenia archiwum dereczyńskiego można jeszcze dodać, że do Biblioteki Czartoryskich w Krakowie za pośrednictwem Adama Mielezki-Maliskiewicza trafiła korespondencja Chodkiewiczów i Sapiehów z XVII w.¹⁷

Kierunek zachodni niektórych rękopisów radziwiłłowskich i sapieżyńskich podzieliły przed 1914 r. zbiory innych rodzin magnackich z terenu dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak np. kilkanaście *miscellanea*ów politycznych XVII w., zebranych głównie przez Cypriana Pawła Brzostowskiego, wojewodę trockiego z XVII w., które znalazły się w Bibliotece Czartoryskich¹⁸, czy manuskrypty ze zbioru Sapiehów z Kodnia, z któ-

¹¹ Najważniejszy był zbiór diariuszy sejmowych z lat 1593-1597 (Biblioteka Raczyńskich, nr 91). Zob. *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, wyd. 2 popr., oprac. D. Kamolowa przy współudziale T. Sieniatek, Warszawa 2003, s. 268.

¹² Rękopis ten nosił w Bibliotece Ordynacji Krasieńskiej sygnaturę 3519 i uległ zniszczeniu w 1944 r. Zob. F. Pułaski, *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasieńskich*, Warszawa 1915, s. 560.

¹³ F. Radziszewski, dz. cyt., s. 10, 113.

¹⁴ Zob. niżej, s. 107.

¹⁵ M.in. BPAU-PAN, nr 371, 374 i 377, *Miscellanea manuscripta mixta*. Tomus II, *Miscellanea manuscripta ecclesiastica* (1752-1754) i *Miscellanea Manuscripta Prophana*. Tomus I.

¹⁶ Lwowska Naukowa Biblioteka NAN Ukrainy im. W. Stefanyka (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника), fond 141 (zbiór Czołowskiego), dział I, rkps 141, „*Miscellanea manuscripta mixta tom III*”.

¹⁷ Rozproszenie zbiorów sapieżyńskich z Różanej i Dereczyna w XIX w. nie doczekało się jak dotąd osobnego opracowania, co najwyżej wzmianek w licznych publikacjach poświęconych dziejom księgozbiorów i archiwów sapieżyńskich. Zob. m.in. J. Wojakowski, *Księgozbiory Eustachego Kajetana Sapiehy (1797-1860) i Wacława Seweryna Rzewuskiego (1785-1831)*, Warszawa 1996; *Biblioteka Sapiehów w Krasieczynie w Zamku Królewskim na Wawelu*. T. 1: *Katalog starych druków. Polonica z wieków XVI-XVIII*, oprac. S. Siess-Krzyszowski, K. Stompór-Lesiecka, A. Baran, Kraków 2013; *Bibliotheca Sapiehana. Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys. Katalogas*, sud. A. Rinkunaitė, [wstęp A. Braziuniene], Vilnius 2010; A. Rachuba, *Archiwa Sapiehów – ich losy i stan obecny*, „*Miscellanea Historico-Archivistica*” 1998, t. 9, s. 101-112; M. Нікалаеў, *Кнігі са збораў Радзівілаў і Сапегу ў Санкт-пецярбургскіх бібліятэках*, [in:] *Выяўленне, сумеснае выкарыстанне і вяртанне архіўных, бібліятэчных і музейных каштоўнасцей, якія захоўваюцца ў замежных краінах*, Мінск 1999. Вяртанне 6, s. 242-264; В.І. Ульяновський, «*Русское дело в Северо-Западном крае*» через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзівілів, Київ 1998. Wydaje się, że część znajdujących się tam materiałów życia publicznego uległa wówczas zniszczeniu – nie udało się np. zidentyfikować we współczesnych zbiorach bibliotecznych i archiwalnych wymienionego w spisie inwentarzowym z 1832 r. rękopisu pt. *Manuscriptum continens w sobie różne transakcje 1638-1690*, będącego standardowym zbiorem materiałów, opartym prawdopodobnie na archiwum Krzysztofa Grzymułtowskiego, wojewody poznańskiego i znanym z wielu kopii rękopiśmiennych.

¹⁸ Zob. *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, sygn. 2001-2300*, pod red. J. Nowaka, Kraków 1999, s. 177-230.

rych kilka znajduje się obecnie w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego¹⁹. W różnym czasie do polskich bibliotek trafiły także rękopisy pochodzące ze zbiorów Ogińskich, głównie Tadeusza Ogińskiego, wojewody trockiego²⁰, oraz Adama Chmary, wojewody mińskiego²¹ – w tym ostatnim przypadku stało się to w 1909 r. za sprawą znanego polskiego kolekcjonera Aleksandra Jelskiego z białoruskiego Zamościa. Poza tymi większymi kolekcjami do zbiorów bibliotecznych Warszawy, Krakowa i Lwowa przywędrowały liczne pojedyncze rękopisy szlachty litewsko-białoruskiej, w tym tak wartościowe jak *Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654-1668* Stefana Franciszka Medekszy, sędziego ziemskiego kowieńskiego²², *miscellanea* wojewody mińskiego Krzysztofa Stanisława Zawiszy i zapewne jego syna Ignacego z końca XVII – pierwszej połowy XVIII w.²³ czy wreszcie *miscellanea* z drugiej połowy XVII w. zebrane przez Kazimierza Kłokockiego, gubernatora księstwa słuckiego – tzw. Kłokociana, które – przechowywane w XVIII w. w Bibliotece Bobolanum Akademii Wileńskiej jezuitów – dotarły w XIX w. nieznaną bliżej drogą do zbiorów Branickich w Suchej Beskidzkiej²⁴.

Spora grupa rękopisów trafiła w tym samym czasie do bibliotek i archiwów rosyjskich. Dotyczyło to litewskich rękopisów ze zbiorów Biblioteki Załuskich w Warszawie, które wraz z całością jej zasobów znalazły się w 1795 r. w Petersburgu. Wśród wywiezionych tam rękopisów oprócz tych pochodzących z Biblioteki Nieświeskiej były m.in. *miscellanea* polityczne z początku XVII w. zebrane przez Piotra Wiesiołowskiego, marszałka wielkiego litewskiego²⁵. Po upadku powstania listopadowego znalazły się tam także niektóre zbiory materiałów życia publicznego z archiwum i biblioteki Sapiechów w Dereczynie, jednak nie w postaci kopiaruszy, lecz kolekcji luźnych dokumentów²⁶, gdyż większość wywiezionych stamtąd zasobów stanowiły listy Sapiechów i Chodkiewiczów²⁷.

Dotkliwszy jednak uszczerbek zasób zbiorów rękopiśmiennych na obszarze dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego poniósł w związku z przewiezieniem w 1914 r. ze Szczors do Kijowa przez Konstantyna Chreptowicza-Butenjewa bogatego zbioru poloników z biblioteki szczorsowskiej²⁸. Czasowo zdeponowano je w tamtejszej Bibliotece Uniwersytetu

¹⁹ Są to rękopisy nr 81, 83, 97 i 105.

²⁰ BK, m.in. nr 906, 907 i 924.

²¹ Biblioteka Jagiellońska (dalej BJ), nr 6214 i Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, nr 644.

²² BPAU-PAN, nr 1053. Wydana drukiem przez Władysława Sereżyńskiego w Krakowie w 1875 r. pt. *Stefana Franciszka z Proszcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654-1668*, z rękopismu powierzonego Akademii...

²³ BPAU-PAN, nr 656 i BZNiO, nr 348.

²⁴ Obecnie w AGAD, ZB, nr 124/147. Katalogi tej biblioteki z początku XX w. notują jeszcze drugi tom Kłokocianów (nr 148), który uznać należy za zaginiony.

²⁵ Rękopis ten w zbiorach petersburskich nosił sygnaturę Pol.II.F.42. Wg J. Korzeniowskiego (dz. cyt., s. 202) pochodził on z Biblioteki Załuskich, jednak takiego rękopisu nie notuje *The inventory of manuscripts from the Załuski Library in the Imperial Public Library*, ed. by O.N. Bleskina, N.A. Elagina with the coop. of K. Kossarzewski, S. Szyller, Warszawa 2013.

²⁶ Były wśród nich: rękopis *Pisma różne publiczne* (w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu sygn. Pol.IV.F.52), który uległ zniszczeniu w 1944 r., oraz *Materiały do historii polskiej... Tomus I-mus ab anno 1503 ad annum 1613* (obecnie BN, nr 3085).

²⁷ Rosja zwróciła te obiekty na mocy traktatu ryskiego; częściowo ocalały one z pożogi wojennej i znajdują się obecnie w BN w Warszawie.

²⁸ Opis inwentarzowy rękopisów – zob. С.Л. Пташицкий, *Щорсовская библиотека графа Лутавора Хрептовича. Краткая сведения о собрании рукописей*, Москва 1899. O losach biblioteki – zob. E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. T. 2: N-Ż, Warszawa 1927, s. 225-227. Z nowszych opracowań zob. G. Ryżewski, *Ród Chreptowiczów herbu Odrowąż. Dobra i kariera Chreptowiczów*,

św. Włodzimierza, ostatecznie wraz z rękopisami tej księżnicy trafiły do Narodowej Biblioteki Ukrainy im. Wernadskiego w Kijowie (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського), gdzie znajdują się do tej pory. Wśród wywiezionych ze Szczors manuskryptów znalazło się kilkanaście miscellaneów politycznych – zarówno stworzonych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (głównie rękopisy odziedziczone przez Chreptowiczów po Rajeckich), jak i nabytych do prywatnej biblioteki przez kanclerza litewskiego Joachima Litawora Chreptowicza na przełomie XVIII i XIX w.²⁹ W bliżej nieznanych okolicznościach i czasie, ale zapewne już w XIX w. do Kijowa trafiła także cała spuścizna rękopiśmienna kasztelana nowogródzkiego i znanego działacza politycznego i publicysty z drugiej połowy XVIII w. Gedeona Jeleńskiego, w tym także około dziesięciu tomów jego *silva rerum* i miscellaneów z lat 1733-1797, oraz rękopisy kilku innych Jeleńskich z tego samego czasu, m.in. Ludwika (obecnie znajdują się one w Narodowej Bibliotece Ukrainy)³⁰. Nie dysponujemy również danymi na temat czasu i sposobu przekazania do Kijowa dwutomowego zbioru materiałów do dziejów konfederacji barskiej (1768-1772), który spisał wojewoda brzeskolitewski Mikołaj Tadeusz Łopaciński³¹ – obecnie przechowywanego w Państwowym Centralnym Archiwum Historycznym Ukrainy (Центральний державний історичний архів України).

Największy jednak ubytek dla zasobów rękopiśmiennych ziem litewsko-białoruskich przyniosło przewiezienie w 1919 r. z Mińska Białoruskiego do Warszawy większej części archiwum Radziwiłłów, w tym wszystkich ksiąg znajdujących się w działach II i VI (księgi z materiałami publicznymi i diariusze sejmowe). Był to zbiór o fundamentalnym znaczeniu i wartości historycznej, liczący ok. 70 rękopisów typu *miscellanea* i *silva rerum* z XVII-XVIII w. dotyczących wszystkich najważniejszych ówczesnych wydarzeń dziejowych rozgrywających się w Rzeczypospolitej³².

Na skutek tych procesów zasadniczą część rękopiśmiennych zbiorów zawierających materiały życia publicznego znalazła się poza obszarem historycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przyczyniły się do tego w jakiejś mierze także zniszczenia stanowiące efekt obu wojen światowych. O ile kolekcja dawnej Wileńskiej Biblioteki Publicznej nie odnotowała większych ubytków³³, o tyle w przypadku kolekcji Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie brak jest obecnie około dziesięciu rękopisów zarejestrowanych w prowizorycznym inwentarzu tego archiwum z 1936 r.³⁴

Liczbę tego rodzaju książek rękopiśmiennych znajdujących się obecnie w Wilnie można szacować na nieco ponad 100 egzemplarzy, z czego ok. 35 znajduje się w Państwo-

Kraków 2006. O rękopisach ze zbiorów Chreptowiczów zob. też U. Paszkiewicz, *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*. T. 2, Warszawa 2015, poz. 3843.

²⁹ Z ważniejszych można wymienić: *miscellanea* mieszczące odpisy listów, mów sejmowych, akt publicznych i innych materiałów za panowania Zygmunta III i Władysława IV (Narodowa Biblioteka Ukrainy im. Wernadskiego w Kijowie – dalej: NBU, nr 5958), *silva rerum* Chreptowiczów głównie z czasów panowania Augusta II (nr 5960), *Manuscriptum in quo varia Rei Publicae Poloniae gesta continentur* z początków panowania Augusta II (nr 5969) i *miscellanea* dotyczące spraw politycznych Polski z lat 1595-1626 (nr 6083).

³⁰ M.in. NBU, nr 284, 288, 946, 985, 1011, 1012, 1013, 1116-1119. Można przy tej okazji dodać, że pojedyncze rękopisy G. Jeleńskiego trafiły do Biblioteki Ordynacji Krasieńskich (nr 3458, obecnie już nieistniejącej) i do Muzeum Narodowego w Krakowie (nr 111).

³¹ Państwowe Centralne Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, zespół 228, nr 24 i 25.

³² Obecnie w AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej AR), działy II i VI, w stanie w zasadzie nieuszczerplonym w stosunku do okresu sprzed 1939 r.

³³ Na podstawie porównania obecnego stanu z katalogiem: Ф. Добрянский, *Описание Рукописного отделения Виленской публичной библиотеки*. Вып. 4, Вильна 1903.

³⁴ BN, nr 7680, „Katalog rękopisów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, s. 2-35.

wym Archiwum Historycznym Litwy (Lietuvos valstybės istorijos archyvas), głównie w zespole Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie³⁵, i ok. 70 – w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka), przede wszystkim w zespole dawnej Wileńskiej Biblioteki Publicznej (zespoły 17 i 18). Pojedyncze egzemplarze przechowuje Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto biblioteka) i Biblioteka Narodowa im. Mażyvydasa (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka).

Pod względem wielkości najokazalej prezentuje się zbiór książek rękopiśmiennych spisanych z inicjatywy M.T. Łopacińskiego, a może także jego brata Jana Dominika, biskupa żmudzkiego, lub będących w ich posiadaniu³⁶. Obaj Łopacińscy należeli do najczynniejszych uczestników życia publicznego w Wielkim Księstwie Litewskim za czasów Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego, dlatego też zebrane przez braci materiały wiążą się w znacznej mierze z ich działalnością publiczną z tych lat. Wydaje się, że w części stanowią one odpisy z rękopisów z archiwum Sapiehów, zwłaszcza z materiałów Józefa, biskupa koadiutora wileńskiego, i Michała Antoniego, podkanclerzego litewskiego³⁷, z którymi M.T. i J.D. Łopacińscy w początkach swojej kariery byli blisko związani. Stworzone przez braci *miscellanea* wraz z ich archiwaliami osobistymi znajdowały się do I wojny światowej w prywatnym archiwum rodzinnym, a następnie – w Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i razem z jego zbiorami po 1945 r. weszły w skład Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego.

Z pewnością niektóre z manuskryptów przechowywanych w bibliotece Wróblewskich (w zespole Wileńskiej Biblioteki Publicznej) pochodzą z archiwum dereczyńskiego Sapiehów³⁸. Jednak większość znajdujących się w zbiorach wileńskich książek rękopiśmiennych – materiałów życia publicznego spisano w dworach szlacheckich rozrzuconych po dawnym Wielkim Księstwie Litewskim (Żmudzi, województwach wileńskim, trockim, mińskim i mściławskim), a jeden lub dwa – prawdopodobnie w klasztorze karmelitów bosych w Wilnie³⁹. W obecnych zbiorach wileńskich znaleźć można także rękopisy pochodzące z terenów dzisiejszej Polski. Niewątpliwie z Wielkopolski wywodzą się dwa rękopisy: *miscellanea* polityczne z czasów Augusta II Mocnego zebrane przez Adama Ponińskiego, starostę babimojskiego⁴⁰, i *miscellanea* zawierające odpisy materiałów publicz-

³⁵ Bardzo pobieżnie omawia znajdujące się w tym zespole materiały z XVII-XVIII w. R. Miknys, *Źródła do historii politycznej dawnej Rzeczypospolitej w spuściźnie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Białostoczczyzna” 1997, [R. 12], nr 4, s. 83-90.

³⁶ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej LPAH), zespół 1135, dział 2, nr 22, 44, 55, 57, 66, 72, 102, 104, 131, 360, 361 i prawdopodobnie nr 113. O bezpośrednim udziale M.T. Łopacińskiego w stworzeniu tego zbioru świadczą adnotacje jego ręką zamieszczone w większości z tych rękopisów.

³⁷ Przemawia za tym obecność odpisów z materiałów pochodzących z archiwum Jana Karola Chodkiewicza i jego brata, które właśnie w posiadaniu Sapiehów się znajdowały (częściowo zachowane, obecnie w bibliotekach Czartoryskich i PAU-PAN w Krakowie).

³⁸ Z dużym prawdopodobieństwem możemy tutaj zaliczyć rękopisy: nr F.17-24, zawierający odpisy korespondencji biskupa wileńskiego Konstantego Brzostowskiego i smoleńskiego Bogusława Gosiewskiego oraz materiały dotyczące sporu Sapiehów z Radziwiłłami o dobra neuburskie na Litwie z lat 1729-1731, oraz nr F.17-38, z odpisami materiałów politycznych z czasów panowania Augusta III. Możliwe, że pierwszy z nich spisany został w kręgu Antoniego Kazimierza Sapiehy, starosty mereckiego i kasztelana trockiego, drugi – w kręgu ks. J. Sapiehy, biskupa koadiutora wileńskiego. Jednoznaczne określenie sapieżyńskiej proveniencji tych i innych rękopisów jest utrudnione ze względu na brak oznaczeń własnościowych, co dotyczy także innych rękopisów z Dereczyna i Różanej znajdujących się m.in. w BPAU-PAN.

³⁹ LPAH, zespół 1135, dział 2, nr 80 i 89.

⁴⁰ LPAH, zespół 1135, dział 2, nr 65. Drugi tom *miscellaneów* A. Ponińskiego znajduje się w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, nr 70.

nych i prywatnych głównie z lat 1655-1663 spisane przez któregoś z Konarzewskich⁴¹. Z kolei w województwie lubelskim powstały sylwy z odpisami materiałów politycznych głównie z okresu bezkrólewia (1763-1764)⁴². Z Rusi Czerwonej wywodzą się *miscellanea* spisane własnoręcznie przez Krzysztofa Chodorowskiego, podkomorzego lwowskiego z drugiej połowy XVII w., zawierające głównie jego własne mowy i wiersze oraz nie-liczne mowy publiczne (przeważnie sejmowe) innych osób⁴³. Ze względu na zawartość treściową prawdopodobnie z obszaru Korony pochodzą także rękopisy dotyczące spraw politycznych Rzeczypospolitej, głównie z lat 1663-1687⁴⁴, powstania kościuszkowskiego 1794 r.⁴⁵ i dotyczące wydarzeń z pierwszych lat Sejmu Wielkiego (1788-1792)⁴⁶.

Pod względem księgoznawczym rękopisy te reprezentują wszystkie typy rękopiśmien-nych zbiorów materiałów życia publicznego, poczynając od dyletancko tworzonych i cha-otyicznych pod względem układu i doboru materiałów manuskryptów typu *silva rerum* po starannie tworzone zestawy materiałów życia publicznego, o dopracowanej kompozycji i doborze materiałów, pisane na zamówienie przez fachowych pisarzy, pracujących czy to w kancelariach urzędów centralnych lub grodzkich, czy w kancelariach magnackich. Od zbiorów tworzonych okazjonalnie i przypadkowo, niewykazujących dbałości twórcy o reprezentatywność i wartość zebranych materiałów, po dokumentację życia publicznego gromadzoną celowo i systematycznie z myślą o jak najwierniejszej rejestracji rozgrywa-jących się wydarzeń, niekiedy z wykorzystaniem także akt archiwalnych.

W zależności od celów przyświecających powstaniu, kompetencji i zaangażowania twórców oraz posiadanego przez nich dostępu do materiałów życia publicznego rękopisy te prezentują różną wartość źródłową. W dużej części zawierają one odpisy materiałów rozpowszechnionych w obiegu publicznym i dzięki temu znanych z innych przekazów. Dotyczy to zwłaszcza zbiorów często kopiowanych, a nawet produkowanych na zamó-wienie i przyjmujących w pełnym tego słowa znaczeniu postać książki rękopiśmiennej. Taki charakter mają np. zbiory materiałów dotyczących: konfederacji wojska koronnego (tzw. „moskiewskiego” lub „stołecznego”) pod wodzą Józefa Cieklińskiego w 1612 r.⁴⁷; dziejów Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta Augusta, Stefana Batorego, Zygmunta III i Władysława IV⁴⁸; dziejów konfederacji barskiej lat 1768-1772⁴⁹; wojny prusko-sa-skiej i spraw politycznych Rzeczypospolitej z lat 1756-1758⁵⁰ oraz *Rękopism ciekawy, czyli zbiór pism różnych publicznych [...] od roku 1767 aż do roku 1775 [...], Michałowi Kazimierzowi z Kozielska Ogińskiemu [...] hetmanowi wielkiemu WXLit. od wier nego i życzliwego sługi i podnóżka ofiarowany*⁵¹, *Pisma ciekawe w różnych materyach zebrane*.

⁴¹ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (dalej Wróbl.), nr F.17-16.

⁴² Wróbl., nr F.17-181.

⁴³ Wróbl., nr F.17-231.

⁴⁴ Wróbl., nr F.17-55.

⁴⁵ Wróbl., nr F.17-191.

⁴⁶ Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, zespól 3, nr 1514.

⁴⁷ Wróbl. nr F.17-178. *Acta konfederacji wojska stołecznego podniesionej w ziemi moskiewskiej in anno 1612* spotykamy w wielu rękopisach, m.in. BCz., nr 1644 i 1651; BJ, nr 108; BK, nr 316; Lwowskiej Biblioteki Naukowej im. W. Stefanyka, zespól Biblioteki Ossolineum, nr 5268.

⁴⁸ Wróbl. nr F.17-27. Rękopis ten zawiera diariusze sejmów z czasów panowania Stefana Batorego, materiały dotyczące sprawy Zborowskich oraz relacje z poselstw Krzysztofa Zbaraskiego do Turcji w 1622 i Aleksandra Piaseczyńskiego do Moskwy w 1635 r. Pod względem zawartości wykazuje dużą zbieżność z rękopisem BCz., nr 1662.

⁴⁹ Wróbl., nr F.17-205.

⁵⁰ Wróbl., nr F.17-25.

⁵¹ Wróbl., nr F.17-23.

*Tom drugi*⁵², a przede wszystkim „wydawnictwa” pochodzące prawdopodobnie z rękopiśmiennego warsztatu Wojciecha Wielądki, działającego w Warszawie: *Dzieje polskie czyli przypadki znaczniejsze od czasu interregnum po śmierci Augusta Trzeciego króla polskiego, za panowania [...] Stanisława Augusta króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego w kraju polskim zdarzone* (w czterech tomach), a także *Dzieje Królestwa Polskiego z wychodzących bardzo ciekawych skryptów za panowania Najj. Stanisława Augusta króla a die 1 Sept. ad ultimam mensis decembris w r. 1764 zebrane. Tomu drugiego część druga*⁵³.

Niekiedy jednak i tego rodzaju rękopisy mogły zawierać bardzo wartościową dokumentację źródłową, czego przykładem jest *Zbiór polityki polskiej*⁵⁴, spisany ok. 1770-1780 r. i zawierający oprócz standardowego zestawu akt od czasów Władysława IV aż do okresu konfederacji barskiej także obfitą kolekcję dokumentów odnoszących się do stosunków polsko-moskiewskich z lat 1656-1678, w tym związanych z rokowaniami w Niemieży w 1656 r. i sprawą elekcji cara Aleksego Michajłowicza na tron polski.

Znacznie większą wartość źródłową posiadają *miscellanea* i *silva rerum* spisywane przez zwykłą szlachtę, gdyż w nich często rejestrowano materiały dotyczące lokalnego życia publicznego, niewystępujące w szerszym obiegu i przez to rzadko spotykane w innych rękopisach. Mamy z tym do czynienia np. w przypadku: *miscellaneów* spisanych prawdopodobnie przez Jana Mikołaja Stankiewicza, pisarza ziemskiego żmudzkiego, z lat 1646-1648 i 1654-1655⁵⁵. Rękopis ten zawiera oprócz różnorodnych akt publicznych, związanych m.in. z sejmem 1646 r. (na którym J.M. Stankiewicz był marszałkiem) i księstwem żmudzkiem, także zbiór nowin z zagranicy, Polski i Litwy z lat 1646-1648 i 1654-1655 (w tym *Nowiny ze dworu pana podkanclerzego WXLit.* z 1648 r. oraz nowiny z Warszawy z kwietnia 1654 r. i z lat 1654-1655 z Mińska i Wilna). W rękopisie prawdopodobnie Antoniego Burby, skarbnika żmudzkiego z połowy XVIII w., znajdujemy oprócz odpisów materiałów życia publicznego z terenu księstwa żmudzkiego z czasów współczesnych autorowi manuskryptu, także odpisy tekstów związanych z działalnością Wiktora Szykiera, sędziego ziemskiego żmudzkiego z początku XVIII w.⁵⁶ Podobnie ma się rzecz w przypadku kilku *miscellaneów* z drugiej połowy XVIII w.: Ignacego Celestyna Święcickiego, koniuszego mińskiego z lat ok. 1748-1773, Konstantego Jeleńskiego, miecznika mozyrskiego z lat ok. 1757-1765, oraz Kazimierza Wołłowicza, marszałka słonimskiego, i jego syna Michała Wincentego, starosty niemonoickiego z lat 1748-1793⁵⁷. Mniej interesująca pod tym względem wydaje się być *Księga mowy na seymach, weselach y pogrzebach miane w sobie zamykająca, do których listy różne, epitaphia y fraszki wierszem pisane są przydane. Pisał Samuel Damianowicz [?] 1645*⁵⁸, w której zamieszczono m.in. duży zbiór mów i listów dygnitarzy polskich i litewskich z czasów Zygmunta III i Władysława IV, szeroko rozpowszechnionych w ówczesnym obiegu publicznym i znanych z wielu innych rękopisów.

Największą wartość źródłową posiadają jednak manuskrypty oparte na dokumentacji zgromadzonej w prywatnych archiwach magnackich lub pochodzącej z akt urzędowych, które albo nie przetrwały do naszych czasów, albo zachowały się jedynie częściowo. Za

⁵² Wróbl., nr F.17-42.

⁵³ Wróbl., nr F.17-4 i F.17-238. O rękopiśmiennej działalności wydawniczej W. Wielądki zob. E. Rabowicz, *Stanisław Trembecki w świetle nowych źródeł*, Wrocław 1965, s. 58-62.

⁵⁴ Wróbl., nr F.17-13.

⁵⁵ LPAH, zespół 1135, dział 2, nr 67.

⁵⁶ LPAH, zespół 1135, dział 2, nr 68.

⁵⁷ Wróbl., nr F.17-10, F.17-40 i F.17-153.

⁵⁸ LPAH, zespół 1135, dział 2, nr 46.

takie należy uznać: kopiariusz dokumentów z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, zawierający m.in. odpisy memoriałów i listów hetmana polnego litewskiego Wincentego Korwina Gosiewskiego do władz polskich z okresu pobytu w niewoli w Moskwie w latach 1660-1662 oraz diariusze sejmów z lat 1664, 1666 i 1668⁵⁹, *miscellanea* z lat 1693-1724 z odpisami niektórych akt konfederacji litewskiej z lat 1716-1717⁶⁰ oraz kilka tomów *miscellaneów* powstałych w kręgu wspomnianych wyżej M.T. i J.D. Łopacińskich – z odpisami licznych akt publicznych o charakterze ogólnopaństwowym i korespondencji J.D. Łopacińskiego ze schyłku panowania Augusta III i początku królowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Obok tej dokumentacji⁶¹ w rękopisach braci bodaj najcenniejsze są odpisy materiałów z XVII i początku XVIII w.⁶², wśród których znajduje się m.in. odpis fragmentu nieznaney z innych źródeł sylwy z przełomu XVII/XVIII w., spisanej prawdopodobnie przez Michała Kazimierza Kotła, wówczas kasztelana witebskiego, a później podskarbiego wielkiego litewskiego, z jego diariuszem (kroniką) wydarzeń politycznych z końca XVII w. oraz różnymi materiałami życia publicznego, w tym diariuszem sejmu 1689 r.⁶³

Bez wątpienia do najcenniejszych pod tym względem manuskryptów przechowywanych w Wilnie należy – niemający jednak charakteru książki rękopiśmiennej, lecz prywatnej dokumentacji archiwalnej – *Dyaryusz negotiatyey traktatowey zaczętey w Lublinie 12 junii 1716 a skończoney seymem walnym extraordinaryjnym w Warszawie 1 Februarii 1717*, należący prawdopodobnie do biskupa krakowskiego Konstantego Felicjana Szaniawskiego (pochodzącego z Litwy, z powiatu oszmiańskiego)⁶⁴. Oprócz samego diariusza, znanego nb. z licznych kopii rękopiśmiennych, wolumin zawiera bardzo liczne odpisy, bruliony i oryginały pism (głównie listów) związanych z pracami komisji traktatowej między Augustem II a konfederatami tarnogrodzkimi w latach 1716-1717, w tym oryginalną korespondencję K.F. Szaniawskiego z posłem rosyjskim Grigorijem Dołgorukim.

Na manuskrypty przechowywane w Wilnie należy jednak patrzeć przede wszystkim jako na świadectwo kultury piśmienniczej społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tak jak w przypadku pamiętnikarstwa staropolskiego, którego największym osiągnięciem w czasach saskich stał się *Diariusz życia mego* szlachcica z województwa brzeskiego litewskiego Marcina Matuszewicza, również w zakresie piśmiennictwa dokumentacyjnego tych czasów Wielkie Księstwo Litewskie miało duże osiągnięcia, przewyższające może nawet dokonania sąsiedniej Korony. Za takowe należy uznać wspomniane już poprzednio *miscellanea* z odpisami materiałów życia publicznego przeważnie dotyczącymi Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1693-1724⁶⁵. Pod względem formy piśmienniczej manuskrypt ten nie ma odpowiednika wśród znanych mi podobnych rękopisów staropolskich znajdujących się w zbiorach w Polsce i na Ukrainie. W sposób integralny łączy on bowiem narracyjny opis (kronikę) rozgrywających się wydarzeń z materiałami życia publicznego – w części stanowią one jakby uzupełnienie kroniki, a w części kro-

⁵⁹ Wróbl., nr F.17-12. Pod względem treści rękopis ten zbieżny jest częściowo z rękopisem LPAH, nr 44.

⁶⁰ Wróbl., nr F.17-177.

⁶¹ LPAH, zespól 1135, dział 2, zwłaszcza nr 102, 104 i 131.

⁶² Tamże, m.in. nr 44 (*Tomus 5tus różnych transakcyi publicznych compendium poczwszy od kontrowersyey o zбір wileński zburzony w Wilnie*), nr 55 (*miscellanea* zawierające odpisy materiałów życia publicznego z lat 1689 – ok. 1707 i 1760-1765) i nr 57 (*Tomus 4tus. Zebranie różnych dawnych skryptów publicznych zaczęwszy ante unionem*).

⁶³ LPAH, zespól 1135, dział 2, nr 55, k. 1-64.

⁶⁴ Wróbl., nr F.9-3116.

⁶⁵ Wróbl., nr F.17-177.

nika stanowi jakby komentarz do materiałów życia publicznego. W manuskrypcie tym zamieszczono odpisy około 420 dokumentów piśmienniczych (tj. pojedynczych listów, mów, aktów publicznych itp.), reprezentujących wszystkie rodzaje materiałów życia publicznego pochodzące zarówno z obiegu rękopiśmiennego, jak i drukowanego, oraz odpisy dokumentacji archiwalnej. Ze względu na kronikarską strukturę dzieła ułożone są one w porządku chronologicznym, z nielicznymi jedynie odstępstwami. Najwięcej miejsca poświęcono wydarzeniom konfederacji tarnogrodzkiej lat 1715-1716 (ok. 150 dokumentów piśmienniczych), najmniej natomiast – okresowi 1704-1705, z którego to przedziału czasowego zarejestrowano tylko dziesięć dokumentów.

Twórca lub raczej twórcy tego rękopisu pozostają nieznani – ustalenie autorstwa utrudnia fakt, że nie mamy tu do czynienia z oryginałem lecz kopią, prawdopodobnie z ok. 1760 r., i to sporządzoną przez kilku kopistów⁶⁶, nie wiemy jednak, gdzie i na czyje zlecenie. Na domiar złego w rękopisie brakuje pierwszych kart tekstu, na których można by się spodziewać jakichś dodatkowych wskazówek co do autorstwa lub kręgu powstania rękopisu. Także tekst kroniki nie daje nam bliższych wskazówek; co najwyżej można wyrazić przypuszczenie, że mamy do czynienia z dziełem zredagowanym już z pewnej perspektywy czasowej, możliwe, że na podstawie fragmentarycznych zapisków czynionych na bieżąco. Z pewnością materiały z początkowych lat XVIII w. spisywał szlachcic z powiatu oszmiańskiego, o czym świadczy szczególnie akcentowana obecność dokumentów dotyczących tego powiatu lub z niego pochodzących, zwłaszcza akt sejmikowych. Możliwe, że nieprzypadkowo formuła piśmiennicza tego dzieła jest bardzo zbliżona do diariusza (kroniki) wydarzeń z lat 1693-1697 pisanego przez wspomnianego już M.K. Kotła, również wywodzącego się z powiatu oszmiańskiego⁶⁷. Z kolei obecność kilku dokumentów osobistych Jakuba Małkowskiego (ordynans podskarbiego wielkiego litewskiego Ludwika Pocięja z 1706 r.; „komisja” do leśnictwa białowieskiego z 1706 r.; list wierzytelny od sejmiku powiatu oszmiańskiego z 1709 r.) lub związanych z tą postacią (instrukcja „poruczników i towarzystwa” chorągwi pancерnej hetmana polnego litewskiego Michała Serwacego Wiśniowieckiego do tegoż hetmana z 1706 r. z J. Małkowskim wśród sygnatariuszy)⁶⁸ – może wskazywać na jego osobę jako autora lub współtwórcę dzieła, co jednak należy traktować jako daleko idące przypuszczenie. Z pewnością wiemy jedynie, że autor zapisków z lat 1715-1717 brał udział w konfederacji litewskiej i w pracach komisji wojskowo-skarbowej obradującej w 1716 r. w Brześciu Litewskim oraz był obecny przy marszałku tejże konfederacji Krzysztofie Sulistrowskim, *nota bene* też związanym z powiatem oszmiańskim⁶⁹.

Do większych osiągnięć dokumentacyjnych w zakresie rejestracji piśmiennictwa krążącego w obiegu publicznym na ziemiach litewsko-białoruskich należy zaliczyć także dzieło koniuszego i sędziego grodzkiego mińskiego Ignacego Celestyna Święcickiego *Zbiór coroczney pracy y przepis różnych wiadomości z różnych excerptow y listow, z róż-*

⁶⁶ Niektóre z tekstów tam zawartych zawierają sporo błędów, na co zwrócił uwagę T. Ciesielski, *Zabiegi hetmanów o rewizję uchwał sejmu niemego i odzyskanie komendy nad autoramentem cudzoziemskim a sejmy w latach 1717-1724 (prolegomena)*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii WSP i Kieleckie Towarzystwo Naukowe*, pod red. J. Muszyńskiej, Kielce 2001, s. 80.

⁶⁷ Odpis fragmentu (?) diariusza M.K. Kotła z lat 1693-1697 znajduje się w manuskrypcie spisanim ok. 1760-1770 w kręgu M.T. Łopacińskiego (LPAH, nr 55).

⁶⁸ Wróbl., nr F.17-177, k. 433, 455, 459, 488. Są to jedyne akta osobiste zamieszczone w rękopisie.

⁶⁹ Tamże, k. 711.

*nych wierszow, własnych y cudzych mow y statystow...*⁷⁰ Ten skromny lokalny urzędnik zgromadził ok. 330 dokumentów piśmienniczych z lat ok. 1748-1773, pochodzących z różnych źródeł i o różnym charakterze, co stanowi immanentną cechą tworzonych wówczas zbiorów.

Z kolei świadectwo upadku poziomu piśmiennictwa na tym polu przynoszą *miscellanea* sporządzone najprawdopodobniej przez Kazimierza Straszewicza⁷¹, strażnika upickiego od 1758 r. i sędziego grodzkiego upickiego od 1763 r. Swoją karierę zaczynał zapewne jako sekretarz lub pracownik kancelarii prywatnej podkanclerzego M.A. Sapiehy, a może także Jerzego Radziwiłła, wojewody nowogródzkiego, gdyż zgromadzone przez K. Straszewicza materiały pochodzą głównie z archiwów prywatnych obu tych dygnitarzy. Ogrom stworzonego przez niego dzieła (ok. 660 dokumentów piśmienniczych liczących blisko 1200 stron objętości)⁷², niemającego wielu analogii wśród innych podobnych rękopisów, nie idzie w parze z jego wartością. Autor zawarł bowiem w swoim manuskrypcie co prawda bardzo bogaty materiał, ale w dużej części – o treści błażej (dotyczący spraw osobistych i rodzinnych Radziwiłłów i Sapiehów głównie z lat 1745-1758). Do tego dużo listów zamieścił w formie skróconej (ekscerpty), z podaniem tylko ich zasadniczej treści, bez zanotowania nawet ich dat. Taki sposób, często spotykany, był wynikiem traktowania zebranych materiałów nie jako dokumentacji życia publicznego, lecz raczej – jako wzornika epistolografii i sztuki oratorskiej, o wyraźnym utylitarnym charakterze. O przyjęciu takiej optyki przez S. Straszewskiego świadczy też fakt, że w swoim rękopisie umieścił on również zbiór wiadomości z różnych dziedzin wiedzy.

Połączenie jakże różnych rodzajów materiałów zastosował także nieznan nam urzędnik sądowy grodzki, zapewne z terenu księstwa żmudzkiego. W swoim ogromnym objętościowo dziele spisany ok. 1780-1785 r.⁷³, liczącym ponad 600 kart, oprócz wiadomości z prawa, historii, ustroju, administracji, wojskowości, ekonomii Rzeczypospolitej, informacji o różnych krajach i miejscowościach na świecie, „ciekawostkach” (np. o monstrach itp.) oraz wiadomości gospodarskich zawarł także mowy, akta i listy w sprawach politycznych głównie z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego drugiej połowy XVIII w. oraz dokumenty prywatne różnych osób i wzory (formularze) dokumentów.

Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego miały w XVII-XVIII w. duży udział w rozwoju rękopiśmiennego piśmiennictwa dokumentującego ówczesne życie publiczne. Jego charakter, ściśle związany z polską kulturą, spowodował, że na przestrzeni XVIII-XX w. duża część dorobku stworzonego na tym polu na ziemiach litewsko-białoruskich znalazła się w polskich bibliotekach i archiwach, zaś część na skutek wydarzeń politycznych trafiła do bibliotek i archiwów rosyjskich. Mimo tych ubytków pozostałe na miejscu rękopisy, zgromadzone przeważnie w bibliotekach i archiwach wileńskich, stanowią bardzo cenny materiał księgoznawczy do badań nad tym rodzajem ksiązek rękopiśmiennych, posiadają też dużą wartość źródłową do studiów nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.

⁷⁰ Wróbl., nr F.17-10.

⁷¹ Mimo zbieżności imienia i nazwiska nie miał on nic wspólnego z Kazimierzem Straszewiczem, miecznikiem upickim, przedstawicielem znaczniejszej linii Straszewiczów, którego zapiski diariuszowe znajdują się w Bibliotece Narodowej (akc. 8918).

⁷² LPAH, zespół 1135, dział 2, nr 112.

⁷³ LPAH, zespół 1135, dział 2, nr 103.

Streszczenie

Zbiory materiałów życia publicznego (potocznie zwane *miscellanea* lub *silva rerum*) to jedne z popularniejszych rodzajów książek rękopiśmiennych tworzonych w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVII-XVIII w.). W Wielkim Księstwie Litewskim największe ich kolekcje powstawały i gromadzone były na dworach magnackich, a pojedyncze egzemplarze wychodziły spod pióra i znajdowały się w posiadaniu zwykłej szlachty. Upadek państwowości litewskiej pod koniec XVIII w. spowodował odpływ tych manuskryptów z terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego zarówno do bibliotek i archiwów polskich, jak i rosyjskich (obecnie na Ukrainie). Duża część woluminów pozostała jednak na miejscu i obecnie znajduje się przede wszystkim w Wilnie, głównie w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich i Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (razem nieco ponad 100 egzemplarzy). Są one świadectwem kultury piśmienniczej społeczeństwa ziem litewsko-białoruskich w XVII-XVIII w. oraz stanowią ważne źródło do badań nad historią dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie – Litwa – książka rękopiśmienna – rękopisy – zbiory materiałów życia publicznego – *miscellanea* – Wilno.

Summary

The collections of the manuscript public life documents of 17th-18th centuries in Vilnius' libraries and archives

The collections of public life documents (commonly referred to as *miscellanea* or *silva rerum*) were one of the most popular types of manuscript books in the period of the „Noblemen's Republic” (17th-18th centuries). In the Grand Duchy of Lithuania the biggest collections were created and stored in magnates' courts, and single copies were produced and owned by the common nobility. The fall of the Lithuanian statehood at the end of the 18th century caused their outflow from the former territory of the Grand Duchy of Lithuania both to Polish and Russian (currently Ukrainian) libraries and archives. However, a considerable part of discussed documents has remained in Lithuania and is presently found primarily in Vilnius, mainly in the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences and the Lithuanian State Historical Archives (little more than 100 copies). They are a testimony to literary culture of the society inhabiting Lithuanian and Belorussian lands in the 17th-18th centuries and constitute an important source for the history of the former Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Grand Duchy of Lithuania – manuscript book – manuscripts – collections of public life documents – *miscellanea* – Vilnius.